

DANSKE ENTRE- PRENØRER I NAZI- TYSKLAND UNDER DEN 2. VERDENS- KRIG

Af Therkel Stræde

Trods regeringens opfordring til at vise mådehold engagerede danske entreprenørfirmaer sig i stor målestok i Nazi-Tyskland. Entreprenøreme stod for hvervningen af hver femte tysklandsarbejder og løb ofte fra løfterne om ansættelig behandling.

I 1943 forlod tre danske arbejdere, Svend Georg Møller, Knud Axel W. Jensen og Christian Nielsen, Nordjylland for at tage arbejde i Det tyske Rige. De havde indgået kontrakt med byggefirmaet Franz Fuchs i Nørresundby om arbejde på en byggeplads, som firmaet stod for i nærheden af Wien.¹

I midten af april 1943 tog de afsted. Først kom de til en gennemgangslejr i Flensborg, hvor forskellige lægeundersøgelser fandt sted, så efter en lang togrejse til stedet, hvor de skulle arbejde. Det viste sig imidlertid at ligge i en ganske lille by mere end 50 kilometer fra den østrigske hovedstad, og hverken lønnen eller forplejningen levede op til det, som var fastsat i deres kontrakter, så der var stor utilfredshed blandt de 120 danske arbejdere.² De tre forlod derfor hurtigt arbejdspladsen igen.

Om den tilladelse, som efter Nazi-Tysklands love krævedes for at forlade den arbejdsplads, man havde fået anvist, havde de sandsynligvis ikke bekymret sig – og de ville næppe heller have fået den. I hvert fald blev de, da de på deres vej tilbage til Danmark nåede Lüneburg, pågrebet af Gestapo. Det hemmelige politi tog dog lempeligt på rømningen og lod dem blot gennem *Arbeitsamt Lüneburg* anvise til arbejde hos en lokal arbejdsgiver, et firma ved navn August Brandt.

Efter kort tid hos dette firma lykkedes det for Christian Nielsen at få lov til at rejse hjem til Danmark. De to øvrige ville *Arbeitsamt* derimod ikke give slip på. Arbejdsgiveren kunne ikke undvære dem, hævdede denne, og Gestapo støttede ham heri. Efter nogen tid blev Knud Axel Jensen kaldt til Gestapo, der gentog, at han ikke kunne få lov til at tage hjem. Han havde, sagde politiet, i kraft af sit arbejde fået indsigt i forskellige hemmeligheder, så før krigen var slut, ville han ikke kunne få lov til at rejse. Han indvilligede så – under trusler om tvang – i at blive hos Fa. Brandt, som sendte ham til en arbejdsplads, det havde i den lille by Niedersachswerfen i Harzen. Efter endnu et par måneder lykkedes det ham så alligevel at komme hjem til Danmark.

Også Svend Georg Møller blev forpligtet til arbejde på virksomheden i Niedersachswerfen. Kort efter mistede familien i Danmark brevkontakten med ham og tog foruroliget initiativ til at undersøge, hvad der var sket. Det viste sig, at Møller befandt sig i en lejr, hvor han og de øvrige arbejdere måtte gå i fangetøj og med kortklippet hår og stod under skarp bevogtning af SS.³ Han var tydeligvis havnet i en 'arbejderopdragelseslejr' eller decideret koncentrationslejr, af hvilke der vitterlig fandtes en i byen.⁴ Medio 1944 endte han i en af de mest berygtede lejre i KZ-systemet, Dora-Mittelbau i den nærliggende by Nordhausen⁵ – i en lejr, hvor hovedparten af fangerne arbejdede under aldeles ødelæggende forhold med at producere V1-missiler og V2-raketter i en fabrik, der var indrettet i minegange og huller under jorden.⁶

Georg Møller var et af de mere ekstreme eksempler på, hvad der kunne ske, når danske arbejdere rejste til det nazistiske Tyskland for at arbejde. Han havde nok ellers troet sig på den sikre side, al den stund det var et dansk firma, han indgik kontrakt med. For arbejderens tillid til de danske entreprenører var en hovedårsag til, at disse tegnede sig for en væsentlig del af den samlede tilgang af danske arbejdere til arbejdspladser i Det tyske Rige – i 1943 såvel som før og siden. I april måned 1943, da Møller og hans to kammerater rejste derned, udgjorde arbejdere til danske entreprenørfirmaer i Tyskland således hele 44% af månedens samlede udrejsetal, dvs. 630 ud af 1421 arbejdere.⁷ Det er dette særlige aspekt af tysklandsarbejdet og dansk kollaboration med Nazi-Tyskland, den såkaldte 'firmainsats', vi skal se nærmere på i det følgende.

Danske firmaer i Nazi-Tyskland

Det var kun få, det gik så ilde som Georg Møller, men ganske mange kom i vanskeligheder på grund af brudte løfter fra firmaernes side. Danske firmaer lod ikke de tyske noget efter i den henseende. Ikke sjældent viste det sig, at det danske firma, man havde indgået kontrakt med, slet ikke havde reelt arbejde i

gang i Tyskland, men blot udlejede danskerens arbejdskraft til tyske foretagender mod et større eller mindre gebyr. 'Hvide slavehandlere' døbtes den slags firmaer snart i den interne korrespondance mellem de embedsmænd i Udenrigsministeriet, Arbejdsdirektoratet og Statens Udvandringskontor, som fulgte og administrerede udvandringen af tysklandsarbejdere. Også folkene fra de tyske arbejdsformidlingsmyndigheder i Danmark – *Deutsche Arbeitsvermittlungsstelle* – benyttede frimodigt denne betegnelse i kommunikationen med de danske myndigheder.

'Slavehandelen' stred mod en dansk lov fra 1938, som forbød privat arbejdsanvisning, men det var langt fra det eneste problem i forbindelse med den såkaldte 'firmainsats'. Til de brudte løfter overfor arbejderne kom andre uregelmæssigheder, hyppigst forsøg fra firmaernes side på at omgå reglerne for hjemsendelse af fortjeneste over den dansk-tyske clearingordning. De regler, der i efteråret 1941 blev fastsat for, hvor store fortjenestebeløb der kunne hjemføres, havde til formål at begrænse drænet i Nationalbankens ressourcer, for mekanismen var som med de såkaldte hjemsendelser af tysklandsarbejdernes opsparede løn: pengene sendtes til den tyske Rigsbank, som beholdt dem og blot sendte en samlestilling over beløbene videre til Danmarks Nationalbank; denne foretog derefter udbetalingerne af sine egne midler – en trafik, der i ikke uvæsentlig grad bidrog til Tysklands stadig voksende gæld til Danmark.

Slavehandel, plat og svindel kom til at stå som overskrifter over danske firmaers engagement i Tyskland. Og så havde der ellers været en noget anden stil over firmainsatsen, da den tog sin begyndelse i den første besættelsesvinter.

Tysk hvervning af danske arbejdere til arbejdspladser i Tyskland startede med den danske regerings godkendelse allerede få uger efter den tyske Værnemagts indmarch i Danmark og blev straks en dundrende succes.⁸ Medio oktober 1940 rundede antallet af danske arbejdere, afrejst til arbejde i Tyskland, 20.000, efter at den aftalte hvervekvote på op-

rindelig 6.000 havde måttet hæves flere gange.⁹

På det tidspunkt opstod den tanke i Tyskland, at man udover arbejdere også kunne tiltrække danske bygningsentreprenører. Arbejdskraftmangelen i Det tredje Rige var alvorlig, for først havde det nazistiske regimes voldsomme oprustning opsuget alt, hvad der havde været af arbejdsløshed og skabt fuld beskæftigelse, og så havde militærindkaldelser drænet de beskæftigedes rækker en del. Presserende rustningsopgaver – f.eks. anlæggelse af flyvepladser og fæstningsværker – kunne ikke udføres på grund af knapheden på arbejdskraft, og brancher og projekter, som ikke havde opnået prædikat af krigsvigtige, var endnu hårdere ramt. Civile projekter måtte kæmpe med mangel på alt: arbejdskraft, materiel, materialer – ressourcer, som var underlagt kontingentering og andre former for rationering.

Storhamborg-planen

Storhamborg-planen var et sådant projekt. Det nazistiske regime havde højtflyvende ideer om en byplanmæssig og arkitektonisk fornyelse af det nye riges vigtigste byer. Hitlers og hans chefarkitekt Albert Speers megalomane planer for, hvorledes Berlin skulle omgestaltes til 'verdenshovedstaden Germania' ved omfattende totalsaneringer og opførelse af gigantiske bygningsværker til iscenesættelse af det nazistiske partis magt, er velkendte. Men også for rigets tredjestørste by, Hamborg, udkastedes der store planer.¹⁰

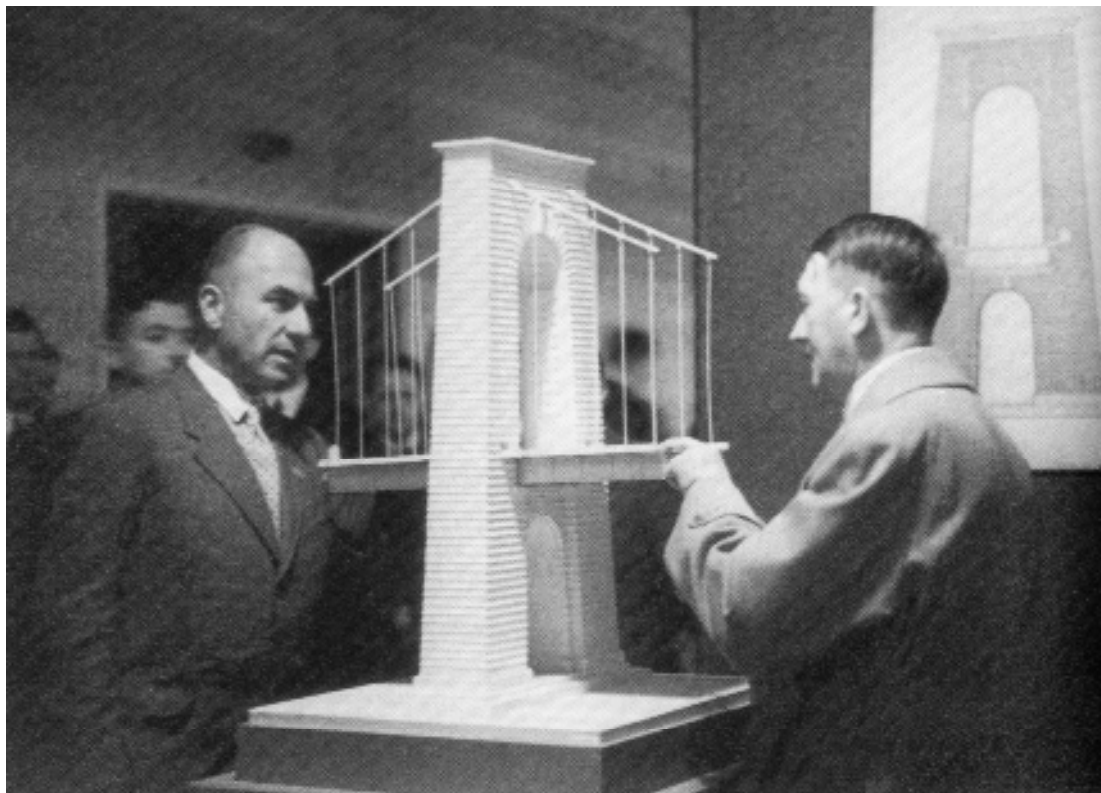
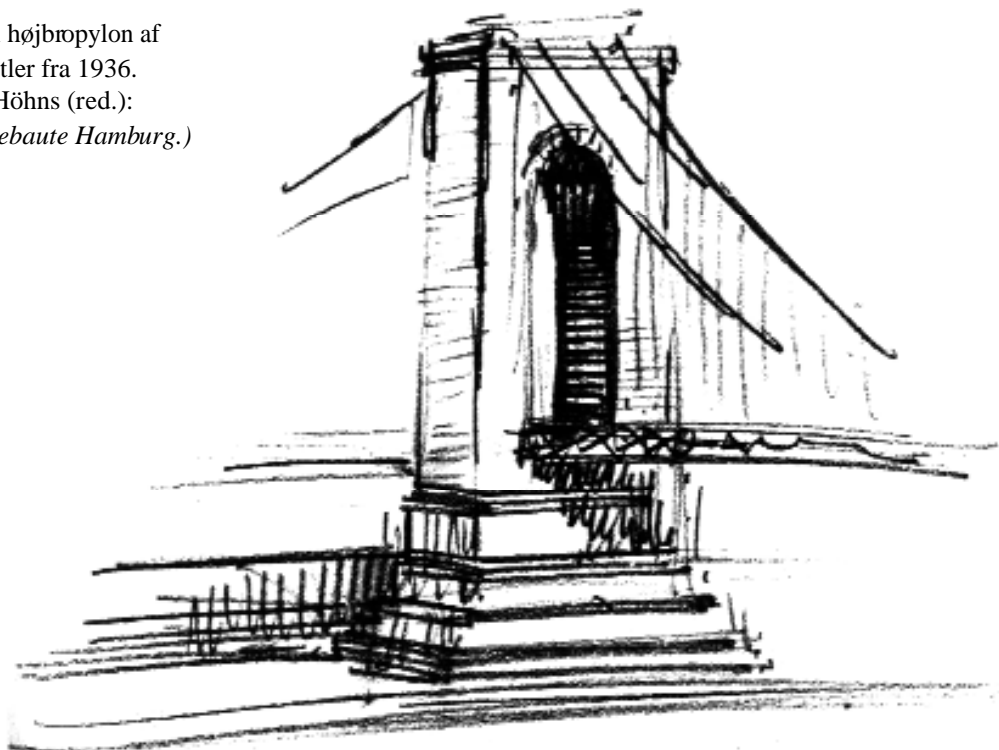
Tysklands havneby nr. 1 skulle blive 'Tysklands port til verden – verdens port til Tyskland', som det hed i propagandaen, og bringes til at matche New York. Det indebar en gennemgribende bortsanering af Hamborgs indre by med de krogede elendighedsgader langs havnen og Altonas gamle bygningsmasse. At det ville splitte befolkningen fra disse kvarterer, der i Weimar-republikkens tid var kendt som et rødt miljø med en høj stemmeandel af socialdemokrater og kommunister, og sprede den for alle vinde, var ikke de nazistiske magt-

havere ukært. Men det var iscenesættelsen af 'det nye Tyskland', som stod i centrum: anlæggelse af repræsentative strøg og parker, opførelse af skyskrabere og pragtbygninger til de forskellige nazistiske organisationer samt bygning af en mangesporet højgade rundt om den indre by med forbindelse til det voksende motorvejsnet. En gigantisk hængebro over havneområdet, som selv de største skibe kunne passere under, skulle forbinde bydelene nord og syd for Elben. Hitler selv forsøgte sig med en arkitekturskitse til broen. En ny fiskerby skulle opstå i Finkenwärder, så det uordentlige og ildeugtende erhverv kom væk fra byens centrum. Villakvarterer skulle bygges. Det skulle demonstreres, at Hitler-Tyskland ikke stod tilbage for USA eller noget andet land i henseende til orden, modernitet og teknologisk potens.

En af dem, der lod sig betage af de storslåede planer, var Danmarks generalkonsul i byen, Marinus L. Yde. Minister Yde havde fungeret som leder af Danmarks generalkonsulat i Hamborg siden 1921, utvivlsomt den vigtigste danske post i det store naboland næst efter gesandten i Berlin, idet Hamborg både før og under krigen havde den største danske koloni af alle tyske byer. Yde hørte til kredsen omkring Erik Scavenius og havde politisk baggrund i Det radikale Venstre, men var også venskabeligt forbundet med Stauning.¹¹ Ydes udpræget protyske holdning afsvækkedes ikke af nazistpartiets magtovertagelse. Tværtimod søgte han forbindelse med Hamborgs af Hitler udnævnte statholder, den dybt korrupte nazistiske hardliner Karl Kaufmann, med hvem han plejede hyppig omgang,¹² og med en række af byens ledende nazistiske funktionærer.

Det står klart, at det var fra ledende tyske funktionærer i hansesstaden, at initiativet til at inddrage danske entreprenørforetagender i virkeliggørelsen af Storhamborg-planen udgik. Yde forsøgte ganske vist efter krigen – som i trods over at se sig frataget alle poster og stillet for en tjenestemandsdømstol, anklaget for unational optræden – at tage 'æren' for ideen, men på dette punkt var undersøgerne i 1946 ikke villige til at tro den i forvejen belastede mand.¹³ I Udenrigsministeriets akter

Skitse til højbrøpylon af
Adolf Hitler fra 1936.
(Ulrich Höhns (red.):
Das ungebraute Hamburg.)

Adolf Hitler og Fritz Todt betragter modellen af en højbro over Elben, Obersalzberg 18. maj 1937
(Ulrich Höhns (red.): *Das ungebraute Hamburg.*)

fremstod forløbet nemlig anderledes: sagen startede med et tysk initiativ, men Yde smigredes over at høre til de tidligt indviede og var begejstret over byggeplanernes storladenhed. Der havde været danskere med, noterede Danmarks repræsentant på pladsen med stolthed, da Hamborgs bystyre kort efter århundredskiftet byggede biltunnelen under Elben, så de nye, langt større bygge- og anlægsprojekter ville helt sikkert åbne muligheder for danske erhvervsvirksomheder.¹⁴

Storhamborg-planerne fik Hitlers blå stempe i forsommeren 1939, og snart derefter, den 7. juni, fremlagde Kaufmann dem på et fortroligt møde for repræsentanter for de relevante myndigheder i byen og for den tyske byggebranches folk.¹⁵ Yde var med som særligt indbudt, men der synes ikke at have været tale om noget dansk engagement i projektet på dette tidlige stadium. Rimeligvis herskede der på dette tidspunkt, hvor de operative forberedelser til felttoget mod Polen var vidt fremskredne, urealistiske forestillinger om, at økonomien og arbejdsmarkedet efter en kort mobiliseringsfase ville vende tilbage til normalen igen – og dermed til den stærke tilbageholdenhed med hensyn til beskæftigelse af udlændinge i tysk erhvervsliv, som havde præget tysk udlændingepolitik siden det fremmedfjendtlige nazistiske diktators oprettelse.¹⁶ Nu kom den britisk-franske krigserklæring imidlertid i vejen for økonomiens normalisering.

De markante sejre i forårets militærkampagner 1940 imod Danmark, Norge, Holland, Belgien, Luxemburg og Frankrig skabte imidlertid en aldeles euforisk stemning i Tyskland med forventninger om en snarlig, sejrrig afslutning på krigen. Begejstringen i befolkningen var stor, regimets prestige steg til et ikke før (og ikke senere) nået niveau.¹⁷ Nu skulle dets magtposition omsættes i sten og bestandige symboler, så de store byggeprojekter fik ny aktualitet. Snart skulle sejrns frugter nydes og visionerne virkeliggøres, blandt andet i 'Storhamborg'.

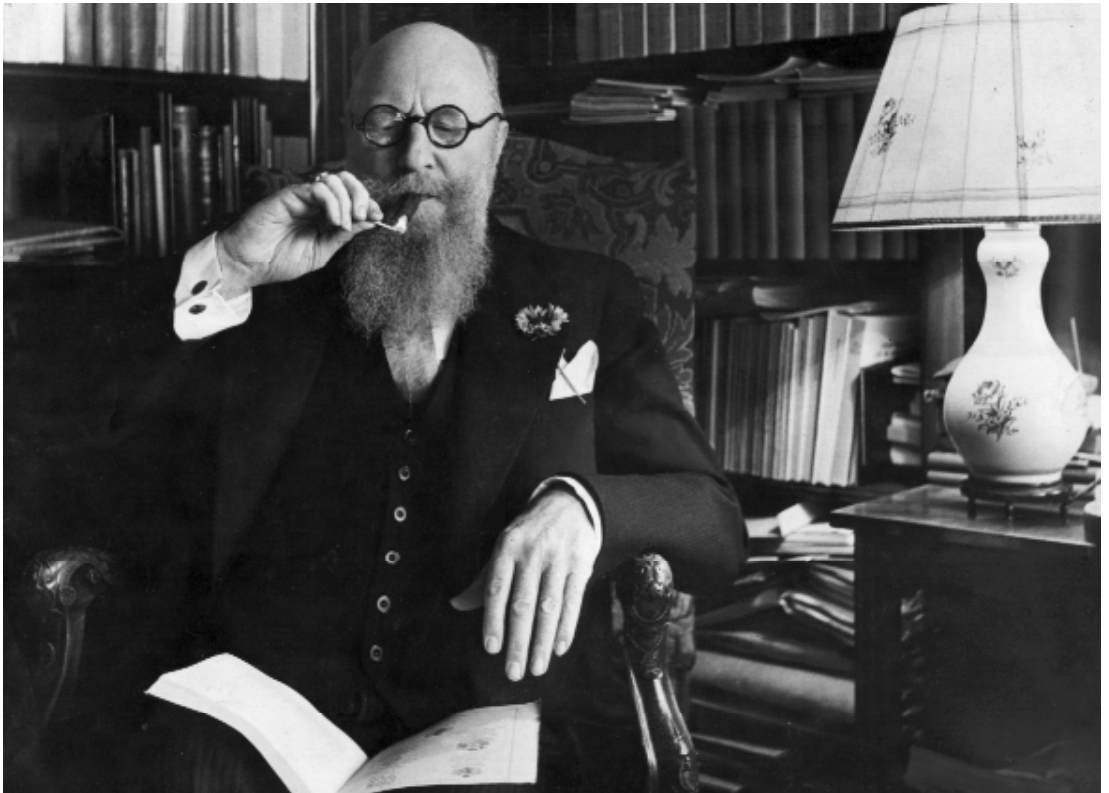
Hverken begejstring eller vilje kunne dog rydde de praktiske vanskeligheder af vejen. Værnemagten hjemsendte godt nok en del sol-

dater og befalingsmænd, men forberedelserne til den sidenhen opgivne invasion af de britiske øer og til angrebet på Sovjetunionen lagde beslag på betydelige ressourcer. Omfattende civile byggeprojekter som det i Hamborg var altså fortsat i klemme, hvad materiel, byggematerialer og ikke mindst arbejdskraft angik. Det var her, danske entreprenørvirksomheder – og for den sags skyld også hollandske og belgiske – kom ind i billedet.

Dansk-tyske forhandlinger

Medio oktober 1940 henvendte Dr. Werner Jakstein, der var ledende arkitekt ved Hamborg bys byggedirektorat sig derfor til Danmarks generalkonsul med et forslag om, at danske entreprenørfirmaer engageredes til at påtage sig entrepriser som led i Storhamborgprojektet.¹⁸ De projekter, der var tale om, drejede sig blandt andet om byggeri af nye komplekser med arbejderboliger og etablering af et antal store luftbeskyttelseskældre, der skulle tjene som fundamenter for skyskrabere.

Så snart Yde fik verificeret, at henvendelsen havde officiel karakter,¹⁹ kontaktede han udenrigsminister Erik Scavenius og ingeniør Niels Monberg fra entreprenørfirmaet Monberg & Thorsen i København, som begge var hans personlige venner.²⁰ Lynhurtigt bragtes et dansk-tysk møde i stand. Allerede tirsdag den 29. ankom chefen for Hamborgs byggedirektorat, senatsdirektør Dr. W. Tegeler, og endnu to embedsmænd fra byen til Kastrup. Niels Monberg hentede den tyske delegation i lufthavnen i bil,²¹ og kl. 15 sad de tre højtstående tyske herrer ved forhandlingsbordet i Udenrigsministeriet overfor en talstærk dansk delegation på ni med generalkonsul Yde som vært. Fra byggebranchen deltog førende organisationsfolk, nemlig udover Niels og Georg Monberg blandt andre Entreprenørforeningens formand Einar Thorsen, ligeledes medindehaver af Fa. Monberg & Thorsen, repræsentanter for Ingeniørforeningen og Akademisk Arkitektforening samt Murerlaugets oldermann, murermester Esper Eising, som tillige var formand for Dansk Arbejdsgiverforening.²²

Statsminister Thorvald Stauning bad forgæves Arbejdsgiverforeningen om at holde engagementet i Tyskland indenfor snævre grænser (ABA).

I betragtning af det korte varsel ville det have været en smal sag for danskerne at undskylde sig, men byggebranchen valgte at stille med en delegation af topfolk til forhandlingerne. Der var altså fra starten ægte interesse blandt danske bygge- og anlægsvirksomheder for at få adgang til at operere i Tyskland.

Faktisk var spørgsmålet om kontrakter i Nazi-Tyskland ikke nyt for danske entreprenører. Det havde været oppe i midten af trediverne i forbindelse med nogle storstilede motorvejsplaner, som firmaerne Christiani & Nielsen, Højgaard & Schultz og Kampsax (Kampmann, Kjerulff & Saxild) udarbejdede, og som forudså et samarbejde med tyskerne om etableringen af en 'Fugleflugtslinie' mellem Hamborg og København,²³ et projekt, som F. L. Smith-direktør Gunnar Larsen efter sin udnævnelse til minister for offentlige arbejder i juli 1940 fik forpligtet regeringen på

– med blik sikkert både på beskæftigelsen og hans egen cementkoncerns indtjening. Også ideen om at sikre danske entreprenører "større kontrakter i de østlige områder i Tyskland", dvs. de dele af det nord- og vestlige Polen, som Tyskland efter overfaldet på dette land i september 1939 havde annekteret, havde været oppe.²⁴ Gunnar Larsen havde drøftet disse planer i Berlin, og selvom der ikke var kommet noget ud af det endnu, havde sagen altså bevæget byggebranchens organisationer til at tage stilling til det principielle spørgsmål – en stillingtagen, som var positiv: man ville gerne påtage sig entrepriser i Tyskland.

At organisationernes folk havde rygdækning i branchen ses af, at en række firmaer allerede i månederne forud var begyndt at arbejde for tyskerne i Danmark. Og mens der – både af praktiske og 'nationale' grunde – var en vis forsigtighed at spore i forbindelse

med de tyske anlægsarbejder på dansk grund,²⁵ sås der ingen tøven her, hvor det drejede sig om at udnytte de nye muligheder nede i Tyskland.²⁶

På mødet i København den 29. oktober gjorde senatsdirektør Tegeler meget ud af at understrege, at det, man ønskede dansk assistance til, var civile projekter indenfor den private byggesektor.²⁷ Til den del af byggeriet, der direkte havde med krigsmæssige projekter at gøre, ville man også gerne have dansk arbejdskraft, men man agtede som hidtil at klare sig med folk, der blev hvervet gennem *Deutsche Arbeitsvermittlungsstelle* og var beskæftiget direkte hos tyske firmaer. Hvis danske entreprenører viste sig interesserede i at påtage sig den slags opgaver også, kunne det dog sagtens arrangeres; der var rigeligt med kontrakter at få. Prisforholdene var gunstige indenfor både den civile og den militære sektor, så der var store penge at tjene for danske entreprenører, og Tyskland ville garantere, at fortjenesten kunne sendes ud af landet.

Der var et stort antal konkrete civile projekter, som de danske firmaer kunne vælge imellem. Fra tysk side var visionerne grandiose: man forestillede sig, at omkring 20.000 danske arbejdere ville kunne få beskæftigelse alene ved disse projekter. Desuden behøvede Tyskland også uddannede folk: mestre, formænd, teknisk uddannet personale, ingeniører m.v. Et tilbud om beskæftigelse til ca. 40 danske arkitekter, der skulle deltage i projektering, havde Dr. Jakstein allerede fremsendt på et tidligere tidspunkt.²⁸

En ordning svarende til den, tyskerne foreslog den danske entreprenørbranche, var på det tidspunkt allerede truffet med Holland og Belgien. Med disse lande var der indgået rammeoverenskomster, og de første belgiske firmaer var rykket ind med over 7.000 mand, dels i Hamborg, dels i Kiel. Dr. Tegeler foreslog, at danske repræsentanter aflagde de belgiske firmaer et besøg for ved selvsyn at konstatere, hvordan forholdene var blevet ordnet for dem. Fra tysk side havde man en klar interesse i at entrere med de udenlandske firmaer, fordi de bedre kunne gestalte arbejdsfor-

holdene på en måde, som svarede til, hvad arbejderne var vant til fra deres hjemlande. Det skabte øget arbejdsglæde og ansvarsbevidsthed og forebyggede konflikter. Og gnidninger mellem danske arbejdere og deres tyske arbejdsgivere havde der været mange af i de få måneder, hvervningen af tysklandsarbejdere foreløbig havde fungeret.²⁹

Mødet i København den 29. oktober tjente i første række til, at den tyske side kunne fremsætte sit tilbud. Og det var ganske omfattende entrepriser, Dr. Tegeler stillede i udsigt: "I øjeblikket har vi projekter liggende, hvis gennemførelse vil koste en milliard Mark. Til disse arbejders udførelse har vi endnu hverken arbejdere eller driftsherrer. Vi tilbyder danskerne arbejde for 300 mill. Mark. Embedsmænd vil overvåge, at de tyske firmaer ikke udbytter de danske."³⁰

Ejnar Thorsen (1890-1965). Grundlægger af Monberg & Thorsen. Entreprenørforeningens formand 1940-55. Formand for Dansk Arbejdsgiverforening 1955-60. Spillede Thorsen under dække med tyskerne for at lægge pres på Stau-ning? (DA).

En omsætning på 300 mill. Mark eller ca. 600 mill. kroner: set på baggrund af, at samtlige bygge- og anlægsvirksomheder i Danmark tilsammen omsatte for godt 400 mill. kr. om året og beskæftigede godt 56.000 arbejdere (1935),³¹ var det ganske lokkende toner – så meget mere som erhvervet beskæftigelses- og indtjeningsmæssigt havde lidt et betydeligt tilbageslag som følge af besættelsen. Og perspektivet i det nye engagement gik endda langt ud over krigens – forventet snarlige – afslutning: hvor der i Hamborg normalt var beskæftiget ca. 45.000 mand i bygge- og anlægssektoren, regnede man i Tegelters kontor med, at der i de første 15 år efter krigen ville være et konstant behov for 168.000 arbejdere.

De danske organisationsfolks reaktion var positiv og interesseret. Det fremgik både på mødet og ved et efterbehandlingsmøde, som gennemførtes, da tyskerne var gået. Af forbehold havde man udover enkelte detailspørgsmål af teknisk karakter kun det, at man nødigt én gang til ville sætte noget i gang, som så alligevel ikke blev til noget. Man var opmærksom på, at det, Hamborg ønskede, ikke nødvendigvis havde politisk opbakning i Berlin. Men “vi må vist rejse derned og se på forholdene, før vi kan komme videre i denne sag”, konkluderede arbejdsgiverformand Eising på alles vegne.³²

Og dette blev netop resultatet af en ny forhandling med Hamborg-delegationen dagen efter, onsdag den 30. oktober, hvor også *Reichsstatthalter* Kaufmanns højre hånd, statssekretær Georg Ahrens,³³ var tilstede: en dansk delegation skulle besøge hansestaden, aftaltes det. Og danskerne slæbte bestemt ikke på fødderne. Entreprenørforeningen og håndværkets arbejdsgiverorganisationer drøftede videre i Dansk Arbejdsgiverforenings regi og fandt, at de vilkår, tyskerne tilbød, var særdeles gunstige.³⁴ Kun to uger senere besøgte en delegation storbyen ved Elben og gik videre med forhandlingerne. Og det var ikke et køligt lille høflighedsgenbesøg; hele 16 mand sendte den danske byggebranche afsted.

Gruppen var sammensat af Dansk Arbejdsgiverforening og rummede repræsentanter for

DA og dennes medlemsorganisation Entreprenørforeningen med entreprenørernes formand, ingeniør Einar Thorsen, i spidsen.³⁵ Man nåede langt i retning af enighed, men ét problem kunne dog ikke løses på stedet: tyskerne forestillede sig, at de danske entreprenører selv skulle medbringe værktøj, køretøjer og tungt materiel, og deres forestillinger om hvor meget var ikke beskedne. Det ville kun kunne lade sig gøre, hvis de danske myndigheder indvilligede i at give udførselstilladelse. Det er ikke utænkeligt, at det var trafikminister Gunnar Larsen – med nær tilknytning til entreprenørfirmaet Danalith (F. L. Smith-koncernen) – der ved en middag, arrangeret af Yde den 4. november for at bringe ministeren, der passerede Hamborg på vej hjem fra et af sine Berlin-besøg, sammen med Kaufmann og Ahrens, fik drejet tyskernes interesse for arbejdskraftrekruttering over i et mere omfattende engagement af danske entreprenører.³⁶

Efter arbejdsgiverdelegationens hjemkomst opsøgte Thorsen sammen med arbejdsgiverformand Eising, der også havde været med, arbejds- og socialminister Johannes Kjærboel og gav ham en førstehånds orientering. Efter en drøftelse i regeringen meddelte Kjærboel, at regeringen “ikke fandt det rigtigt helt at afslå tyskernes ønske, men man skulle begrænse det mest muligt”.³⁷ Udenrigsministeriet og Handelsministeriet ønskede ikke at se en større eller mindre del af den danske byggebranches produktionsudstyr forsvinde til Tyskland og modsatte sig udførsel af transportmateriel og tungere maskineri samt stilmateriel. Men blokerede et projekt, som både tyskerne og de danske entreprenører var stærkt interesserede i, så regeringen ingen mulighed for, så der blev givet tilladelse til, at håndværktøj og betonblandemaskiner kunne medbringes i nødvendigt omfang.³⁸

Der var enighed mellem regeringen og arbejdsgiverne om, at de firmaer, som ville engagere sig, skulle autoriseres fra dansk side, og at hjemsendelsen af fortjeneste over dansk-tysk clearing skulle reguleres. Men administrationen af autorisationerne henlagdes til et udvalg under Arbejdsgiverforeningen, således

Johannes Kjærboel (1885-1973). Arbejds- og socialminister under Stauning og Buhl 1940-42, derefter arbejdsminister i Scavenius-regeringen 1942-43. Brød sig ikke om entreprenørernes engagement i Tyskland, men mente ikke, det var muligt helt at undslå sig (ABA).

at udvælgelsen af, hvilke firmaer der kunne få del i de tyske entrepriser, og kontrollen med disse ikke blev genstand for nogen officiel dansk-tysk regulering. Det var i overensstemmelse med samarbejdsregeringens generelle politik: at holde tyskerne på arms afstand og såvidt muligt undgå forpligtende dansk-tyske aftaler og fællesorganer.³⁹

På et medlemsmøde den 29. november sikrede Entreprenørforeningen sig, at der var rygdækning til arrangementet blandt virksomhederne.⁴⁰ Alle væsentlige detaljer var således på plads på dansk side, da en tysk delegation atter besøgte København,⁴¹ hvilket skete allerede den 2.-3. december.

Tyskerne havde heller ikke ligget på den lade side. De var nået frem til, at det væsentligste for dem – som allerede anført ved forhandlingernes start – var at få danske arbejdere til

byggeprojekterne, og de anså det for mest praktisk, at disse blev beskæftiget hos danske firmaer. På ønsket om lastbiler og andet materiel fra Danmark kunne der renonceres, og der blev givet utvetydige garantier for, at ethvert firma, når den entrepriser, det havde påtaget sig, var afsluttet, kunne vende hjem til Danmark og medbringe det materiel, det var kommet med. Dermed var enigheden – efter et kort og intensivt forhandlingsforløb – en kendsgerning.⁴² Mindre end to måneder efter, at de tog det første initiativ til kontakt med den danske side, kunne tyskerne den 5. december 1940, netop hjemvendte fra København, udstede den endelige forordning, som regulerede principperne og det praktiske i forbindelse med den danske firmainsats – blandt de implicerede hyppigt kaldt 'Hamborg-rammeaftalen' eller 'rammeoverenskomsten'.⁴³

I overensstemmelse med regeringens generelle politik overfor besættelsesmagten fik arrangementet altså ikke form af en bilateral endsigende mellemstatslig aftale.⁴⁴ Men den ensidige tyske forordning modsvarede på dansk side af en kontrolmekanisme, der skulle udøves af interesseorganisationerne i samarbejde med de offentlige myndigheder. Til forskel fra mange organer for korporatistisk samarbejde, som oprettedes i Danmark i løbet af trediveerne, var der ikke repræsentation fra arbejdernes side i det udvalg, som skulle autorisere de entreprenørfirmaer, der skulle have chancen i Tyskland, i det daglige kaldet Thorsenudvalget efter sin formand.

Det kan altså fastslås, at initiativet var tysk, men at de danske arbejdsgiverorganisationer tog imod det med åbne arme og kørte sagen igennem i et hæsbælende tempo – med den danske regering og centraladministration som partner, om end en ret så fodslæbende sådan.

Regeringens holdning

Regeringens modstræbende holdning ses deri, at det var efter dens drøftelse af sagen, at der blev sat en foreløbig overgrænse for omfanget af det danske engagement.⁴⁵ Det meddeltes tyskerne, at man forestillede sig, at ca. 20 fir-

Danske Arkitekter

inviteret til at medarbejde, naar det nye Hamborg bygges op

„Byplanlægning i det nye Hamborg“ blev nævnt i den tyske avis „Refling“ i Hamborg den 27. oktober 1940. I den avis blev det nævnt, at danske arkitekter blev inviteret til at medarbejde på det nye Hamborg, som blev bygget op efter den anden verdenskrig.

Den tyske avis „Refling“ i Hamborg nævnte den 27. oktober 1940, at danske arkitekter blev inviteret til at medarbejde på det nye Hamborg, som blev bygget op efter den anden verdenskrig.

Den tyske avis „Refling“ i Hamborg nævnte den 27. oktober 1940, at danske arkitekter blev inviteret til at medarbejde på det nye Hamborg, som blev bygget op efter den anden verdenskrig.

Den tyske avis „Refling“ i Hamborg nævnte den 27. oktober 1940, at danske arkitekter blev inviteret til at medarbejde på det nye Hamborg, som blev bygget op efter den anden verdenskrig.

Rekonstruktion af det gamle Hamborg.

Den tyske avis „Refling“ i Hamborg nævnte den 27. oktober 1940, at danske arkitekter blev inviteret til at medarbejde på det nye Hamborg, som blev bygget op efter den anden verdenskrig.

Den tyske avis „Refling“ i Hamborg nævnte den 27. oktober 1940, at danske arkitekter blev inviteret til at medarbejde på det nye Hamborg, som blev bygget op efter den anden verdenskrig.

Den tyske avis „Refling“ i Hamborg nævnte den 27. oktober 1940, at danske arkitekter blev inviteret til at medarbejde på det nye Hamborg, som blev bygget op efter den anden verdenskrig.

Den tyske avis „Refling“ i Hamborg nævnte den 27. oktober 1940, at danske arkitekter blev inviteret til at medarbejde på det nye Hamborg, som blev bygget op efter den anden verdenskrig.

Den tyske avis „Refling“ i Hamborg nævnte den 27. oktober 1940, at danske arkitekter blev inviteret til at medarbejde på det nye Hamborg, som blev bygget op efter den anden verdenskrig.

Den tyske avis „Refling“ i Hamborg nævnte den 27. oktober 1940, at danske arkitekter blev inviteret til at medarbejde på det nye Hamborg, som blev bygget op efter den anden verdenskrig.

Den tyske avis „Refling“ i Hamborg nævnte den 27. oktober 1940, at danske arkitekter blev inviteret til at medarbejde på det nye Hamborg, som blev bygget op efter den anden verdenskrig.

Den tyske avis „Refling“ i Hamborg nævnte den 27. oktober 1940, at danske arkitekter blev inviteret til at medarbejde på det nye Hamborg, som blev bygget op efter den anden verdenskrig.

Den tyske avis „Refling“ i Hamborg nævnte den 27. oktober 1940, at danske arkitekter blev inviteret til at medarbejde på det nye Hamborg, som blev bygget op efter den anden verdenskrig.

Den tyske avis „Refling“ i Hamborg nævnte den 27. oktober 1940, at danske arkitekter blev inviteret til at medarbejde på det nye Hamborg, som blev bygget op efter den anden verdenskrig.

10 unge mennesker i Helsingør har vundet Bøder

En Udvalgte af Bøder, bestående af 10 unge mennesker, har vundet Bøder i det nye Hamborg.

Datedald

Professoren i Historie, Dr. L. L. Mønstervik, har vundet Bøder i det nye Hamborg.

Dansk-tysk Vekselvirkning

Foredrag af Professor L. L. Mønstervik, Nordtyske Universitet

Den tyske avis „Refling“ i Hamborg nævnte den 27. oktober 1940, at danske arkitekter blev inviteret til at medarbejde på det nye Hamborg, som blev bygget op efter den anden verdenskrig.

Den tyske avis „Refling“ i Hamborg nævnte den 27. oktober 1940, at danske arkitekter blev inviteret til at medarbejde på det nye Hamborg, som blev bygget op efter den anden verdenskrig.

Danmarks generalkonsul i Hamborg Marinus L. Yde fortalte i Berlingske Tidende den 27. oktober 1940 om de store og dristige planer for Hamborgs omdannelse, hvor også danske arbejdere, håndværkere og ingeniører ville få mulighed for at gøre en indsats.

maer ville kunne lade sig engagere, og at de i alt ville beskæftige 1.000 mand.⁴⁶ Det tal var latterligt lavt i forhold til det beskæftigelsesomfang, tyskerne havde tilbudt, og set på baggrund af, at der på dette tidspunkt var afrejst næsten 28.000 danskere til arbejde i Tyskland, hvoraf små 7.500 alene til Hamborg.⁴⁷ Som tysklandsarbejdet generelt var beskæftigelsen af danske entreprenørfirmaer i Nazi-Tyskland ikke noget, man så sig i stand til at modsætte sig. Men en ret efter Socialdemokratiets eller fagbevægelsens smag var det ikke.

Regeringens holdning afspejledes i dens administration af sagens offentlighedspolitiske aspekt. Søndag den 27. oktober berettede Berlingske morgenavis udførligt om Storhamborg-planerne og de strålende muligheder, de åbnede for danske byggeforetagender.⁴⁸ Artiklens kerner var et interview med en begejstret Marinus Yde, som beskrev de nazistiske byfornyelsesplaner under ivrig brug af plusord som 'dristigt' og 'gigantisk'. Opsætningen var iøjnefaldende, og hele to illustrationer, forestillende modeller af de enorme bygningsværker og sandsynligvis stillet til rådighed fra Tyskland, understregede det storslåede i sagen.

Så blev der imidlertid tavst om sagen i dansk presse. Udenrigsministeriets Pressebureau lod redaktionerne forstå, at den ikke burde omtales yderligere. Da den tyske delegation var på vej til Danmark, fik hovedstadsaviserne på foranledning af chefen for ministeriets juridisk-politiske afdeling, Nils Svenningsen, udtrykkeligt forbud mod at omtale sagen. Einar Thorsen blev som forhandlingsleder forlods spurgt til råds om dette, men havde ikke noget imod en offentliggørelse; da han gjorde opmærksom på, at statsministeren og socialministeren "nærede betænkeligheder", faldt Svenningsens beslutning dog prompte. Og bortset fra den berlingske solohistorie lykkedes det effektivt at mørklægge sagen.⁴⁹

Det må naturligvis interessere, hvordan den socialdemokratisk ledede regering stillede sig. På den ene side havde den intet ønske om at fremme Tysklands sag eller den nazistiske ideologi, på den anden side følte den et ansvar for

at nedbringe arbejdsløsheden mest muligt for at beskytte arbejderhjemmene og undgå, at der opstod politisk uro i landet. I april 1940, da talen fra tysk side blev bragt ind på hvervning af danske arbejdere til Tyskland, var regeringens oprindeligt afvisende holdning hurtigt vejet for pragmatisk accept.⁵⁰ Den forsøgte dog i første omgang at begrænse udvandringen ved at definere den som en forsøgsordning og fastsætte en overgrænse, men den store tilstrømning af arbejdssøgende gjorde hurtigt ethvert forsøg på at begrænse tysklandsarbejdet illusorisk. I spørgsmålet om danske firmaers engagement i Tyskland gentog det samme mønster sig nu. I den nye politiske situation, som den tyske besættelse havde skabt, viste det sig vanskeligt for den socialdemokratisk ledede regering ved reguleringsinitiativer at holde private interesser i tøjle – så meget mere som regeringen netop i efteråret 1940 var under politisk pres fra både tyskerne, de danske nazister og antidemokratiske grupper af danske erhvervsfolk med flere toneangivende entreprenører som aktive lobbyister.

Et betydeligt antal af byggebranchens virksomheder var særdeles interesseret i at samarbejde med tyskerne, og det gjalt, hvad enten opgaverne skulle løses på dansk eller tysk jord, men fordi spørgsmålet var prekært politisk og overfor den brede befolkning, ønskede entreprenørerne at få rygdækning fra regeringens side. For så vidt angik bygge- og anlægsopgaver i Danmark var Værnemagts behov akut, så her gav Udenrigsministeriet på et møde med Entreprenørforeningen den 13. juni 1940 udtryk for, "at det var ønskeligt, at entreprenørerne påtog sig udførelsen af arbejderne" – en udtalelse, som branchen efter krigen – uden smålig skelen til, at ministeriet havde tilføjet: "men selvfølgelig stod det enhver frit for om han ville eller ej" – udlagde som en statslig ordre og brugte i sine succesrige bestræbelser på at stryge sin del af ansvaret for kollaborationen af sig.⁵¹ En lignende opfordring ønskede regeringen imidlertid ikke at fremkomme med, hvor det gjalt entreprenørernes engagement på tysk territorium.

Arbejdsgiverforeningen registrerede i sin

Announce fra Det tyske Arbejdsanvisningskontor (Socialdemokraten 24. juli 1940).

kontakt med det danske Udenrigsministerium, at generalkonsul Ydes begejstring ikke deltes af hans foresatte i København. Og da fuldmægtig Thorbjørnsen fra DA, som koordinerede forhandlingerne på dansk side, søgte forhandling med Arbejds- og Socialministeriet om sagens tekniske aspekter, fik han en klar tilkendegivelse af, at minister Kjærboel var meget lidt begejstret for tanken. Det samme gjorde Einar Thorsen som nævnt. Kjærboel mente dog ikke, at man fra dansk side var i en position, hvor man reelt kunne modsætte sig.

Også statsminister Stauning beskæftigede sig personligt med spørgsmålet. Han var modstander af ideen og henstillede underhånden til Arbejdsgiverforeningen, at engagementet og aftalerne blev holdt indenfor så snævre grænser som overhovedet muligt.⁵² Dette faktum sørgede Entreprenørforeningens formand imidlertid omgående for, at de tyske forhandlingspartnere fik kendskab til,⁵³ måske i det håb, at tyskerne ville lægge nyt pres på den danske regering, så den opgav sin ide om at sætte grænser for omfanget af danske firmaers engagement i Tyskland.⁵⁴ Generelt kunne entreprenørernes kærlighed til Stauning-regeringen ligge på et meget lille sted, for statsministeren havde netop ved Rigsdagens åbning den 1. oktober bebudet en begrænsning af byggeriet som følge af råstofmangelen, og Knud Højgaard var sammen med flere andre af de store entreprenørfirmaers ledende folk dybt involveret i en konspiration imod regeringen, som bundede i afvisning af både Socialdemokratiet og demokratiet som sådan.⁵⁵

Da Einar Thorsen på Entreprenørforeningens første generalforsamling efter befrielsen redegjorde for Hamborg-sagen, lagde han vægt på at fremstå som en, der havde holdt igen overfor tyskerne og gjort nationale betæneligheder gældende overfor et stort dansk engagement i Tyskland. I lyset af det igangværende retsopgør og truslen om konfiskation af kollaboratørers formuer var det tydeligvis vigtigt at skabe fælles fodslag med hensyn til, hvad Entreprenørforeningens medlemmer sagde om samarbejdet med tyskerne.⁵⁶ Thorsens generalforsamlingsberetning bærer dog tydeligt præg af efterrationalisering. I begivenhedsforløbet er der ikke spor af tilbageholdenhed fra foreningens side. Tværtimod tyder det forhold, at man straks fra starten af forhandlingerne – der trods alt førtes med repræsentanter for lokale tyske myndigheder, ikke de centrale fra Berlin – stillede med selveste landsformændene for de relevante danske organisationer, og forhandlingernes ekstremt hurtige og gnidningsfrie forløb på, at danske entreprenører og deres organisationer havde betydelig appetit på opgaven. Af en forhalings- og vinde-tid-taktik som den, der karakteriserede danske offentlige myndigheders holdning i snart sagt samtlige situationer, hvor de var i forhandlingskontakt med tyskerne, og som det sås også i denne sag,⁵⁷ var der ingen spor i de danske arbejdsgiveres lejr.

Hamborg-rammeaftalen

Den dansk-tyske enighed om 'firmaindsatsen' udmøntedes som nævnt ikke i nogen dansk-tysk regeringsaftale. Det, man var blevet enige om, fastlagdes ensidigt i en anordning fra Hamborg-området repræsentant for det tyske riges generalbefuldmægtigede for byggeriet. Anordningen, udstedt den 5. december 1940, angav retningslinierne for de danske firmaers engagement i Hamborg.⁵⁸

Det grundlæggende kontraktforhold blev indgået mellem det danske firma og det pågældende byggeprojekts tyske hovedentreprenør. Det var typisk et privat tysk entreprenørfirma, men kunne også være – og blev i et

voksende antal tilfælde – Værnemagtens byggeorganisation, Organisation Todt. De danske firmaer var altså ikke tiltænkt rollen som selvstændige hovedentreprenører, men fik status af underentreprenører. Byggeriets brancheorganisation i Nordvesttyskland – *Arbeitsgemeinschaft des Baugewerbes Nordmark* med sæde i Hamborg – fik til opgave at bistå og kontrollere de danske firmaer samt drage omsorg for, at de fik de nødvendige byggematerialer leveret. Disse prisfastsattes efter de gældende tyske standardprislister.

På tysk side skulle entrepriserne forhåndsgodkendes af arbejdsmyndighederne, dvs. regionalkontoret for *der Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz*. Det arbejde, der skulle udføres, var murer- og tømrer- samt jord- og betonarbejde. Arbejderne kom som alle danske tysklandsarbejdere ind under den tyske tarifordning og det tyske socialforsikringsystem. Det betød, at danskerne i henseende til løn skulle ligestilles med de tyske arbejdere, og at skat, obligatorisk ferieopsparing samt bidrag til tysk arbejdsløsheds-, syge- og pensionsforsikring blev indeholdt i lønnen. Med hensyn til arbejdsvilkår skulle de danske arbejdere stilles lige med de tyske, dog overførtes den danske weekendordning, således at danskerne kunne slutte arbejdet på lørdage kl. 12, hvor tyskerne normalt arbejdede 8 timer om dagen alle ugens seks hverdage. Firmaerne kunne ikke flytte medarbejdere til en anden byggeplads uden de tyske myndigheders tilladelse – det fulgte af en serie anordninger fra 1938, som forbød lønmodtagere i Tyskland egenmægtigt at skifte arbejdsplads.⁵⁹

Indkvarteringen skulle den tyske hovedentreprenør sørge for, og denne skulle også stille kredit til rådighed for det danske firma til dækning af de første seks ugers løn og andre udgifter. Til at dække omkostninger og fortjeneste kunne det danske firma beregne sig et overhead på 45% af den samlede lønsum, det udbetalte til daglønnede arbejdere. Med hensyn til materiel rummedes den enighed, man var nået til under de dansk-tyske forhandlinger, i forordningens bestemmelse om, at køretøjer, apparater og entreprenørmaskiner skulle

medbringes af det danske firma, medmindre andet var aftalt skriftlig forud, samt at firmaet, hvis det medbragte maskineri, ville blive holdt skadesløst for transportudgifterne og modtage ekstra betaling. At danske firmaer ved udløbet af deres kontrakter kunne påtage sig nye entrepriser i Tyskland eller frit vende hjem, hvis de ønskede det, var også ekspliciteret i forordningen, der tillige fastlagde mæglings- og voldgiftsprocedurer til brug i tilfælde af tvist eller strid.

Firmaindsatsens første bølge

11 firmaer havde i løbet af forhandlingsfasen meldt sig som interesserede i at deltage i boligbyggeri, og 11 ønskede at deltage i bygningen af de omtalte kælderbunkere. I forhandlingernes slutfase var yderligere en opgave kommet på tale, nemlig opførelsen af nogle meget store bunkerkomplekser i havnen, som skulle fungere som luftbeskyttelsesrum for skibe. I den forbindelse havde repræsentanter fra Berlin sluttet sig til Hamborg-delegationen.⁶⁰ I første omgang blev det dog ved de projekter, som direkte havde med Storhamborg-planen at gøre. Men eksemplet viser – ligesom overvejelser, der snart dukkede op, om at inddrage danske snedkervirksomheder, og en henvendelse fra Rostock, der resulterede i et firmas beskæftigelse dér⁶¹ – at firmaindsatsen, når den først kom igang, hurtigt ville gribe om sig og næppe blive begrænset til Hamborg-projektet, ligesom overgangen mellem civile og militære opgaver var flydende.

I begyndelsen af 1941 begyndte de første i alt 16 firmaer at sende arbejdere til Tyskland. Der var ikke kun tale om personale, som allerede stod i et beskæftigelsesforhold til de pågældende firmaer. I vid udstrækning antog firmaerne folk til lejligheden, og det skete direkte, udenom *Deutsche Arbeitsvermittlungsstelle*, så de generelle betingelser, som var udformet af denne instans og Statens Udvaldringskontor i samarbejde og nedfældet i en standardarbejdskontrakt, blev ofte ikke overholdt. Der blev stillet arbejderne vilkår i ud-sigt med hensyn til kontraktens varighed, mu-

lighederne for ferie- og weekendhjemrejser m.v., som slet ikke kunne opfyldes, sådan som reglerne var på Nazi-Tysklands arbejdsmarked.⁶² De arbejdere, som blev antaget til danske firmaer, fik i starten lønnen udbetalt i danske kroner. Allerede fra april 1941 blev udvandringen til danske firmaer dog lagt ind under standardproceduren: *Deutsche Arbeitsvermittlungsstelle* overtog at organisere deres udrejse, standardreglerne – blandt andet om en arbejdskontraktid på 6 måneder (9 hvis arbejderen skulle gennemgå et omskolingsforløb i Tyskland først) – blev gældende, og firmaindsatsens arbejdere kom ind i den generelle udvandringsstatistik.

Med de oprindeligt udvalgte firmaer sigtedes der imod et samlet engagement i størrelsesordenen 1.000 arbejdere. Det var det tal, man var landet på efter statsministerens henstilling om at begrænse det mest muligt. Det er dog næppe troligt, at entreprenørerne havde tænkt sig at holde sig til et så beskedent volumen, for de var ikke gået med til aftalen af nød eller for at afbøde tysk pres, idet et sådant ikke forelå, men for at få andel i de fortjenstmuligheder, tyskerne tilbød. Og disse blev gunstigere, jo større beskæftigelses- og omsætningsvolumen de pågældende entrepriser havde.

Fra *Deutsche Arbeitsvermittlungsstelle* i april 1941 overtog formidlingen, kan man følge udrejsernes antal og mønster i denne instans' transportlister, på grundlag af hvilke Statens Udvandringskontor udarbejdede halv-månedlige statistiske oversigter.⁶³ Af disse ses det, at antallet af afrejste personer til danske firmaer i Tyskland var anseligt: i april måned 1941 545, i maj-juni 2.298, i hele perioden april-december 6.891; ca. hver fjerde danske tysklandsarbejder rejste i 1941 til Tyskland for at arbejde hos et dansk entreprenørfirma.⁶⁴ Ligesom det havde været tilfældet med tysklandsarbejderhervningen generelt, blev de danske myndigheders forsøg på at begrænse omfanget altså hurtigt rendt over ende hjemmefra. De danske firmaer havde ingen interesse i at begrænse engagementet i Tyskland, og de havde i en situation med høj arbejdsløshed ikke svært ved at finde arbejdsvillige.

Solide og usolide firmaer

Baggrunden for den autorisationsprocedure, som Thorsen-udvalget administrerede, var det danske ønske om at begrænse 'overførslerne' via clearing og dermed den danske kreditgivning til Tyskland. Den danske regering havde jo ikke skyggen af garanti for, at Tyskland nogensinde ville betale sin gæld til Danmarks Nationalbank. Derfor blev det også snart fastsat, at entrepriserne skulle godkendes fra dansk side, og at fortjeneste kun kunne hjemføres op til en overgrænse på 6% af den godkendte entreprisesum; hvad der tjentes derudover, måtte bruges eller reinvesteres i Tyskland.⁶⁵

Noget egnet styringsredskab viste Thorsen-udvalgets autorisationer sig imidlertid ikke at være. Da DA og Entreprenørforeningen havde fået åbnet for danske firmaers engagement i Tyskland, begyndte tyskerne nemlig hurtigt at antage firmaer udenom godkendelsesproceduren. Efter mindre end et halvt års firmaindsats var der allerede godt en halv snes danske firmaer igang i Tyskland udover dem, der havde godkendelse fra Thorsen-udvalget.⁶⁶ Så autorisationen måtte hurtigt suppleres med en løbende kontrol af pengehjemsendelserne. I august 1941 indførtes derfor den nævnte pligt for de danske firmaer til at indhente tilladelse til hjemførelse af avancen.

Udenrigsministeriets Kommitterede i Industrisager skulle stå for denne kontrol, dvs. den samme instans, som overvågede danske firmaers arbejde for tysk regning i Danmark.⁶⁷ I oktober lukkede den kommitterede for yderligere tilladelser, fordi det overførselskontingent, man havde aftalt med tyskerne, var brugt op. Der blev dog hurtigt lukket op igen og aftalt et nyt overførselskontingent på 5 mill. Rigsmark, gældende for perioden december 1941 til og med juni 1942.⁶⁸ Det skulle omfatte både firmaer, der arbejdede indenfor 'Hamborg-kontrakten', og andre danske firmaer i Tyskland.⁶⁹ Samtidig blev firmaindsatsen omorganiseret, så hervningen af arbejdere foregik gennem *Deutsche Arbeitsvermittlungsstelle*, under mere ordnede forhold end mens entreprenørerne stod for denne alene.⁷⁰ Autorisationen gennem Dansk Arbejdsgiver-

forening hørte op,⁷¹ og alle de store entreprenører kom efterhånden i nær personlig kontakt med lederen af *Deutsche Arbeitsvermittlungsstelle*, Dr. Heise.⁷²

Antallet af danske firmaer i Tyskland voksede lynhurtigt. Ved udgangen af maj 1942, dvs. kun halvandet år efter Hamborg-aftalens indgåelse, var der godkendt 155 kontrakter, og 128 firmaer befandt sig allerede i entreprisen. Geografisk lå tyngdepunktet, som man kunne forvente, i Nordvesttyskland. Byggerierne i Hamborg fyldte godt i det samlede billede. Pr. 31. maj 1942 var 31 firmaer beskæftiget der. Flest – 34 – var der dog i Kiel, hvor det overvejende drejede sig om arbejder for Kriegsmarine og Luftwaffe. Også Lübeck var med 16 danske firmaer godt med.⁷³ Luftbeskyttelses anlæg blev det helt store beskæftigelsesområde, men efterhånden kom også oprydning- og genopbygningsarbejder efter luftangreb til at tegne sig for en betydelig del af virksomheden.⁷⁴

Trods det store antal implicerede firmaer, nåede disses engagementer i omfang ikke op i nærheden af de summer, der havde været tale om under de indledende forhandlinger. I løbet af det første år godkendtes der entreprenørarbejder for cirka 30 mill. Rigsmark, fra 1. februar 1942 til 31. marts 1943 for 26,5 mill., og fra 1. april 1943 til 31. marts 1944 for yderligere 30,5 mill.⁷⁵ Disse tal viser en overraskende konstans i interessen blandt danske entreprenører, og det endda selvom luftkrigens intensivering fra og med begyndelsen af 1942 gjorde det til en stadigt mere risikabel affære at opholde sig i Tyskland.⁷⁶ På den anden side skabte luftkrigen netop nye muligheder, idet driftige danske entreprenører fik kontrakter på genopbygning og reparation af bombeskadede bygninger, broer og anden infrastruktur.

Nu var det imidlertid ét at projektere en opgave og få den tildelt af myndighederne i Tyskland, noget andet at udføre og afslutte den. Det sidste knob det med for en del danske firmaer. De overførsler af penge, som firmaerne i Tyskland foretog til dækning af omkostninger i Danmark samt den nævnte 6% nettofortjeneste, lå for hele perioden væsentligt under, hvad man egentlig skulle forvente ud fra

omfanget af godkendte entrepriser. I den første af de nævnte perioder udgjorde penge-hjemsendelserne via clearing ca. 1,8 mill. kr., i den anden 1,8 mill. og i den tredje 3,1 mill. Af de samlede pengeoverførsler på 6,7 mill. kr. i den nævnte treårige periode, var dog kun godt 3,5 mill. dækning for fortjeneste, svarende til ca. 2% af den totale godkendte entreprisesum. Da de tyske priser lå pænt – ikke mindst hvor det drejede sig om militære bygge- og anlægsopgaver, der efterhånden blev dominerende – og rigeligt kastede 6% af sig, betyder dette, at der var en ikke ubetydelig del af entrepriserne, som slet ikke blev effektive.⁷⁷ Årsageme hertil kunne være mange, f.eks. gjorde krigens gang eller ændrede politiske prioriteter givetvis et og andet godkendt projekt overflødigt eller forårsagede dets indstilling i utide. Sådan gik det blandt andet de store civile byggeprojekter under Storhamborg-planen.⁷⁸

En årsag var imidlertid også, at der blandt de danske entreprenørfirmaer var en del usolide, svagt funderede og tildels udygtigt ledede foretagender på færde, som ikke evnede at gennemføre de opgaver, de tog sig på. Det var typisk mindre firmaer med utilstrækkelig egenkapital, som oprettedes specielt for at udnytte de muligheder, der var i at arbejde for tyskerne. En del af disse firmaer gled over i at fungere som rene hverveagenturer for tyske entreprenørfirmaer, idet de ikke selv havde arbejde igang i Tyskland, men blot udlejede de arbejdere, de havde hvervet.

Statens Udvandringskontor forsøgte fra efteråret 1941 at sætte en stopper for denne udlejningsvirksomhed.⁷⁹ I forståelse med *Deutsche Arbeitsvermittlungsstelle* rejste man tiltale mod nogle af de værste 'slavehandlere' for overtrædelse af forbudet mod privat arbejdsanvisning. I november 1942 gjalt det allerede 15 firmaer fra Århus, Skanderborg, Sønderborg og Københavns-området. Nogle af disse skaffede ganske mange danske arbejdere til Tyskland, således firmaet Herold Stumpe, Hellerup, med 130 mand, af hvilke de fleste var udlånt til forskellige tyske firmaer, og Marinus Jensen, Århus, der blev standset i en hverveaktion, der skulle skaffe 100 murere-

Danske skraldemænd i Hamborg fejrer juleaften 1940. Tysk propagandafoto.

svende. Fortjenesten ved udlejningsvirksomheden var ikke at kimse af: typisk var nok firmaet Industribyggeri i København, der for at skaffe danske bygningsarbejdere modtog 8% af disses bruttoløn i godtgørelse fra det tyske firma Georg Dittmer; men der er eksempler på, at 'slavehandlerfirmaer' indkasserede helt op til 48% af bruttolønnen.⁸⁰

Den enighed, der i begyndelsen var mellem de danske og de tyske myndigheder om at forsøge at standse den trafik, havde baggrund i en fælles interesse i at undgå, at tysklandsarbejderne blev snydt eller på anden måde foranlediget til klager og uregerlig optræden. Uro blev der generelt slået hårdt ned på på tyske arbejdspladser, og fra sommeren 1942, hvor tvangsarbejdere i hundredtusinder blev slæbt ind på tyske arbejdspladser fra lande, som Tyskland havde undertvunget og behand-

let med den yderste brutalitet, fik ethvert optræk til uro et umiddelbart 'statspolitisk' perspektiv, for de tyske arbejdsgivere og statens sikkerhedsorganer var nervøse for, hvad den usle behandling kunne fremkalde af oprørske ideer og aktioner.⁸¹ Snart veg *Deutsche Arbeitsvermittlungsstelles* langsigtede interesse i at sikre et roligt og velordnet forløb af tysklandsarbejderbeskæftigelsen imidlertid for den kortsigtede at opretholde fortsat rekruttering i Danmark og modvirke den konstante tilbagegang. Så da det kom til stykket, affandt de tyske myndigheder sig med de usolide firmaer, mens de danske myndigheder for principets skyld førte de grelleste tilfælde frem til domstolene, uden at det dog lykkedes at få dømt mere end nogle få 'slavehandlere'.⁸²

Omfanget og forholdene

Statens Udvandringskontor opgjorde i 1945 det samlede antal danske firmaer, der i kortere eller længere tidsrum havde operationer i Nazi-Tyskland, til 180.⁸³ Udvandringskontorets tal må antages at være fuldstændige, idet der dog alene tales om bygge- og anlægsvirksomheder, ikke om foretagender indenfor industri- og anden fremstillingsvirksomhed eller i transportsektoren. Yderligere 59 firmaer havde på et eller andet tidspunkt søgt at få beskæftigelse i Tyskland, men var blevet forhindret i det, enten på grund af forhold dernede, eller fordi Udenrigsministeriets Kommitterede ikke gav dem den fornødne tilladelse til hjemførelse af fortjeneste.

Firmainsatsen kulminerede i april kvartal 1943; i månederne efter propagandaminister Goebbels' berygtede Sportpalast-tale, hvor han – som svar på de tyske troppers nederlag i Stalingrad – bebudede 'den totale krig', var 108 danske firmaer aktive i Tyskland. På det tidspunkt var der efter de danske udvandringsmyndigheders skøn næppe mere end fem af dem, som var „reelt arbejdende entreprenørfirmer med forholdsvis god orden i deres økonomiske og arbejdsmæssige forhold overfor arbejderne”.⁸⁴ Ved årsskiftet 1943/44 var tallet på vej nedad, men lå fortsat over 60.⁸⁵

Ved årsskiftet 1944/45 var de danske firmaers aktiviteter i Tyskland stort set ophørt, men 19 var fortsat repræsenterede, drevet af forventningen om at kunne komme til at lave forretninger igen efter krigen.⁸⁶

Samlet set var der en hel del udskiftning blandt firmaerne, idet godt halvdelen – 93 firmaer – var beskæftiget i Tyskland i 12 måneder eller derunder. Immervæk opererede over en fjerdedel af firmaerne i Det tredje Rige i mere end to af de fem år, Danmark var besat. Blandt de længst beskæftigede finder man også de største firmaer. Af danske foretagender med mere end 100 danske arbejdere beskæftiget var 11 ud af ialt 12 aktive i Tyskland i mere end et år, heraf seks i mere end to. Virksomheder med fra 11 til 100 arbejdere, der efter den tids danske målestok må betragtes som mellemstore, udgjorde 115 af de 180 firmaer, de danske myndigheder havde tal på. Små virksomheder var der markant færre af blandt de danske bygge- og anlægssfirmaer, der tog opgaver i Tyskland, end i branchen som helhed. 53 af firmaerne i Tyskland, svarende til knapt 30%, beskæftigede 10 arbejdere eller færre, i branchen som helhed var det over 80% af alle virksomheder, som tilhørte dette segment.⁸⁷ Det undrer ikke, for det ligger i sagens natur, at der skulle et vist volumen til, før det kunne betale sig at engagere sig i arbejde udenfor Danmarks grænser, henholdsvis før tilladelse til hjemførelse af fortjeneste kunne gives. Andelen af store foretagender med over 100 arbejdere var da også med 6,1% markant højere end i den danske bygge- og anlægsbranche som helhed, hvor denne type af virksomheder kun udgjorde ca. 0,5%. Blandt de store finder man flere af den tids betydelige danske entreprenørforetagender:

- Højgaard & Schultz og Kampsax, der i konsortium opførte en vejbro over en af Donaus bifloder ved Beograd i det tyskbesatte Serbien, et arbejde, der udførtes for Organisation Todt og involverede op imod 1.000 serbiske arbejdere under ledelse af danske ingeniører, formænd og specialarbejdere;⁸⁸
- Fa. Villadsen, der efter allierede luftangreb,

som lagde store dele af Rostocks bykerne i ruiner, fik en stor kontrakt på genopbygningsarbejder; den tilladelse, firmaet fik til udførsel af de nødvendige redskaber omfattede ca. 200 mand, men i foråret 1943 var den arbejdsstyrke, firmaet beskæftigede i byen, oppe på 700 danskere, hvortil kom et kontingent tvangsarbejdere fra de besatte sovjetiske områder.⁸⁹

– Bay & Vinding og Danalith udførte begge opgaver i Hamborg fra begyndelsen af 1941.⁹⁰

Når der rejstes tiltale mod mere end 15 firmaer, og i alt 90 kategoriseredes som 'hvervefirmaer' af de danske embedsmænd, var der altså på den anden side 90 reelle, professionelle drevne entreprenørfirmaer, som havde operationer i Nazi-Tyskland under besættelsen. Af dem udførte 23 deres arbejde fuldstændigt selvstændigt, dvs. de havde egen byggeledelse i Tyskland og foretog egen planlægning af arbejdet, egne lønudbetalinger osv., mens 67 fungerede som underentreprenører, der stod under tyske firmaers tekniske og arbejdsmæssige ledelse.⁹¹

Også de selvstændige, solide firmaer – blandt hvilke man finder flere af den tids store, danske entreprenørforetagender – gav imidlertid anledning til klager fra arbejdernes side. En foreløbig oversigt fra Statens Udvalgte Kontor, som den 23. oktober 1942 sendtes til Arbejds- og Socialministeriet med en opfordring om at forsøge at få standset tilgangen, omtaler blandt 'de misliebige' følgende firmaer:

- Højgaard & Schultz, der havde forsøgt at presse arbejderne til at forblive i firmaets tjeneste i Tyskland udover den tid, de kontraktligt havde forpligtet sig til, ved – i strid med kendsgerningerne – at true dem med, "at de ved hjemkomsten til Danmark ikke kunne erholde understøttelse af nogen art, hvis de ved kontraktforholdets ophør forlod firmaet mod dettes ønske";
- Firmaet Industribyggeri, som i forbindelse med hvervningen havde lovet arbejderne, at de skulle arbejde på en dansk ledet arbejdsplads under danske foresatte, men i stedet

overlod dem til tyske firmaer, hvilket gav anledning til "uroligheder på arbejdspladsen"; – Nymark & Olsen, i hvis arbejderlejr der "fandt en hel del uroligheder sted i anledning af, at firmaet i Danmark har givet arbejderne løfte om fri forplejning og højere timeløn, hvilket ikke blev overholdt grundet på de tyske tarifbestemmelser".⁹²

Af danske arbejderes afrejser til Tyskland 1940-45 tegnede den samlede firmainsats sig for 27.745 af ialt 127.910.⁹³ Det var således hver femte tysklandsarbejder, som hvervedes til arbejde i Nazi-Tyskland af et dansk entreprenørfirma. Højest var firmainsatsens andel i 1942, hvor den med 9.186 udgjorde op imod halvdelen, og 1943 med 9.335 eller ca. en tredjedel.⁹⁴ Da det tyske arbejdsmarked var konstant underforsynet med arbejdskraft, var det – Danmarks folketal taget i betragtning – et ikke ubetydeligt bidrag, som danske entreprenører gennem deres operationer syd for grænsen ydede til det nazistiske Tysklands krigsøkonomi.

Arbejdere i klemme

Brudte løfter og andre uheldige forhold hørte til dagens orden for arbejderne hos de danske entreprenørfirmaer i Tyskland. Firmaet Franz Fuchs, der omtaltes indledningsvist, handlede ikke anderledes end de fleste. Statens Udvandringskontor og de danske konsulater i Tyskland måtte sætte ret betydelige ressourcer af til at hjælpe tysklandsarbejdere, som var blevet snydt eller på anden måde ragede uklar med deres danske arbejdsgivere. I 27 firmaer konstateredes der underslæb, begået af firmaets indehaver, forretningsfører eller bogholder. I 67 firmaer forekom der uorden i forbindelse med overførsel af arbejderens opsparede løn til familierne i Danmark. 36 firmaer blev taget i forsøg på at foretage ulovlig overførsel af fortjeneste, blandt andet ved at misbruge de ansattes konti. Og i 62 firmaer forekom der uregelmæssigheder og overtrædelser af reglerne i forbindelse med aflønning og andre kontraktforhold, typisk at man ikke betalte den lo-

vede løn eller nægtede arbejderne at blive løst fra arbejdsforholdet, så de kunne rejse hjem, når kontrakttiden var udløbet.

Det var særligt det sidste, der bragte danske arbejdere i vanskeligheder. For reagerede en arbejder på firmaets kontraktstridige nægtelse af fyreseddel og hjemrejsetilladelse ved at forlade arbejdspladsen og rejse hjem alligevel, var der tale om ulovlig arbejdsflugt. De tre nordjyske arbejderes eksempel viser, hvad der så kunne ske. Eksemplerne på, at danske arbejdsgivere i Tyskland angav danske tysklandsarbejdere til tysk politi, er ikke enkeltstående – og uvidende kunne de ikke være om, at det i praksis drejede sig om Gestapo, da alle udlændingeanliggender principielt sorterede under det politiske politi.

Mindst 10 danskere, der var hvervet til arbejde hos danske entreprenører i Tyskland, havnede som Georg Møller i koncentrationslejre eller i de såkaldte 'arbejderopdragelseslejre', hvor opholdet var tidsbegrænset til 2-3 måneder, men behandlingen om muligt endnu mere brutal og invaliderende.⁹⁵

I mindst to af tilfældene skyldtes indespærringen anmeldelse fra en dansk arbejdsgiver.⁹⁶ Fire af 'firmainsatsens' danske arbejdere omkom i sådanne lejre (Arbejderopdragelseslejrene Bremen-Farge og Salzgitter-Watenstedt samt koncentrationslejren Dachau). De opgivne dødsårsager var typiske for tyske koncentrationslejre: 'mavesygdom', 'hjerter- og kredsløbssvækkelse', tarmkatarr og difteritis.⁹⁷

Afslutning

'Firmainsatsen' blev ikke den helt store fidus, som initiativtagerne i 1940 lagde op til, men den involverede en ivrig entreprenørbranche i en stærkt eksponeret og eksponerende form for kollaboration med det nazistiske Tyskland. Regeringen – dvs. de involverede socialdemokratiske ministre – forsøgte at holde igen og begrænse omfanget, og i samme interesse administrerede Udenrigsministeriets Kommitterede i Industrisager og Statens Udvandringskontor deres kontrolforpligtelser overfor henholdsvis firmaernes hjemsendelse

af fortjenester og deres behandling af de danske arbejdere, de havde hvervet og bragt til Tyskland. Private interesser – arbejdernes i arbejde og firmaernes i at få en andel i de profiler, der kunne tjenes på tyske krigsvigtige opgaver – var imidlertid stærkere, så meget mere som de virkede sammen med besættelsesmagtens ønske om at holde udvandringen af tysklandsarbejdere fra Danmark oppe på det højest mulige niveau og skaffe lindring for Tysklands alvorlige problem med mangel på arbejdskraft.

Fremstillingens sigte har været at gøre rede for, hvordan det gik til, at danske entreprenørvirksomheder i stort tal blev engageret i operationer i Nazi-Tyskland, og undersøge nogle hovedtræk i 'firmaindsatsens' udvikling og generelle omstændigheder. Derimod har det ikke været sigtet at undersøge hvert enkelt af de 180 implicerede firmaer, der opererede spredt ud over hele Det tyske Rige og i et vist omfang i de tyskbesatte lande.

Lige så lidt har det været et mål at opklare, i hvilket omfang danske entreprenører – udover de 'medbragte' danske arbejdere og diverse tyske specialister – beskæftigede udenlandske arbejdere fra andre lande, herunder krigsfanger, tvangsarbejdere (først og fremmest fra de tyskbesatte østeuropæiske områder) og slavearbejdere (koncentrationslejr-fanger). At undersøge dette kræver minutøse lokalhistoriske studier med fokus på de steder, hvor de danske firmaer opererede. Det er en opgave, som bliver lettere i takt med, at den nye bølge af forskningsprojekter om Det tredje Rigets lokal- og regionalhistorie, som den aktuelle, internationale debat om Tysklands erstatningsansvar overfor nazi-tidens slave- og tvangsarbejdere har udløst, resulterer i nye fremstillinger og en bedre registrering af kil-dematerialet,⁹⁸ men den har af ressourcemesige årsager ligget udenfor min problemstilling.

Det må imidlertid – sådan som arbejdsmarkedet fungerede i Nazi-Tyskland fra dets reorganisering i foråret 1942 og resten af krigen⁹⁹ – antages, at i det mindste de 23 firmaer, som havde selvstændige entrepriser med egen byg-

geledelse i Tyskland, for en væsentlig del af arbejdsstyrkens vedkommende må have udnyttet tvangsarbejdere fra Polen, Sovjetunionen og måske også andre tyskbesatte lande. For et dansk firmas vedkommende – Fa. Villadsen – er dette faktisk fastslået: ved firmaets store genopbygningsentreprise i Rostock beskæftigedes i 1943 tvangsudskrevne civilarbejdere fra Sovjetunionen.¹⁰⁰ En omfattende og tilbunds gående undersøgelse af dette uhyggelige aspekt af dansk erhvervslivs kollaborationsvillighed står dog fortsat tilbage at foretage.

Danske arbejdere forventede typisk, når de meldte sig til arbejde hos en dansk entreprenør i Tyskland, at de ville opnå en 'mere dansk' – hvilket de i reglen opfattede som bedre – behandling, end hvis arbejdsgiveren var tysk. At det i nogle tilfælde faktisk forholdt sig sådan, kan ikke udelukkes. Men flertallet af de danske firmaer i Tyskland fungerede ikke anderledes end de helt almindelige tyske virksomheder, som de konkurrerede og nogle gange samarbejdede med. At arbejde hos 'landsmænd' var ingen garanti imod at få det nazistiske arbejdsmarkeds terroristiske repressionsmekanismer at føle – eller for ordentlig og anstændig behandling i det hele taget.

Noter

SU = Statens Udvandringskontors arkiv, Rigsarkivet

UM = Udenrigsministeriets arkiv, Rigsarkivet

Parl.Kom. = Den parlamentariske Kommissions beretning til Folketinget, bd. I-XV, Kbh. 1945-58

1. Gesandtskabet i Berlin, socialattachéen: skrivelse 7/3-44 til Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz, Berlin (Parl.Kom. bd. XIII, dok. 828).

2. Generalkonsulatet i Wien: indberetning 16/7-1943 (UM 96.L.1.c.XVII.Ty).

3. Som note 1.

4. Martin Weinmann (red.), *Das nationalsozialistische Lagersystem*, Frankfurt am Main 1990, s. 568.

5. Gesandtskabet i Berlin, socialattachéen: skrivelse 24/7-44 til Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz, Berlin (Parl.Kom. bd. XIII, dok. 829); Jørgen Barfod, *Helvede har mange navne*, Gylling 1994, s. 73.

6. Se Joachim Neander, *Das Konzentrationslager*

- Mittelbau in der Endphase der NS-Diktatur*, Claus-thal-Zellerfeld 1997; Manfred Bornemann, *Geheimprojekt Mittelbau*, Bonn 1994, Yves Béon, *La planète Dora*, Paris 1985.
7. Jf. Statens Udvandringskontors fjortendagesoversigter, sammendrag i Karsten Mathiasen og Therkel Stræde, *Die dänischen Arbeiter in Deutschland 1940-45. Kurze Übersicht*, Kbh. 1984, s. 30.
8. Om hvervningen af danske 'tysklandsarbejdere' og disses vilkår i Det tredje Rige, se bl.a. min 'Deutschlandarbeiter'. Dänen in der deutschen Kriegswirtschaft, 1940-1945 i Ulrich Herbert (red.), *Europa und der 'Reichseinsatz'. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938-1945*, Essen 1991, s. 140-171; om fagbevægelsens holdning min Arbejderbevægelsen og tysklandsarbejderne, *Årbog for Arbejderbevægelsens Historie* 24/1994, s. 159-188; og for et case-study af danskerens vilkår i den tyske rustningsindustri min På "Førens" yndlingsfabrik. Danske tysklandsarbejdere på Volkswagenwerk 1940-45 i Henrik Dethlefsen og Henrik Lundbak (red.), *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid. Festskrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen*, Kbh. 1998, s. 231-259; se henvisninger til ældre arbejder og generel litteratur om Nazi-Tysklands udnyttelse af udenlandsk arbejdskraft i disse arbejder.
9. Mathiasen og Stræde, s. 20.
10. Se f.eks. Peter Reichel, *Der schöne Schein des Dritten Reiches*, München 1996, s. 273ff og Ulrich Höhns (red.), *Das ungebaut Hamburg*, Hamburg 1991, s. 246ff.
11. Jf. Viggo Sjøqvists artikel om Marinus L. Yde i *Dansk Biografisk Leksikon* samt Johs. Kjærbo, *Modvind og medbør*, Kbh. 1959, s. 184.
12. Jf. Frank Bajohr, Hamburgs 'Führer'. Zur Person und Tätigkeit des Hamburger NSDAP-Gauleiters Karl Kaufmann (1900-1969) i sm. og Joachim Szodrzynski (red.), *Hamburg in der NS-Zeit*, Hamburg 1995, s. 59-92, især s. 67ff.
13. Udenrigsministeriet, referat af 4/2-46 til brug i forbindelse med Ydes tjenestemandssag (UM 96.L.1.c.XIII.Ty).
14. *Berlingske Tidende* 27/10-40, morgenavisen – artiklen 'Danske Arkitekter inviteret til at medarbejde, naar det nye Hamburg bygges op'.
15. Som note 14.
16. Om udlændingepolitikken i det nazistiske Tyskland, se især Ulrich Herbert, *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des 'Ausländer-Einsatzes' in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*, Bonn 1985 og sm. (red.), *Europa und der 'Reichseinsatz'* (se note 8).
17. Jf. Ian Kershaw, *Hitler 1936-45: Nemesis*, New York/London 2000, s. 281ff.
18. Udenrigsministeriet: telefonmeddelelse 23/10-1940 (UM 96.L.1.c.Ty.I).
19. Generalkonsulen i Hamborg: referat af møde 29/10-40 (UM 84.A.5.b).
20. Generalkonsulen i Hamborg: brev 26/10-40 til Niels Monberg med telefonnotitser (UM 84.A.5.b).
21. Som note 20.
22. Som note 19; i Entreprenørforeningens officielle redegørelse om begivenhederne fra september 1945 er kronologien forkert, de tidligste trin i processen fortiet og foreningens rolle spillet ned, jf. Redegørelse fra Entreprenørforeningen ang. forskellige Forhold vedr. Værnemagtsarbejdet, samt Byggearbejderne i Hamborg, Kbh. 20/9-1945 (Parl. Kom. Bd. VIII Bilag 37); den samme tendens findes i Niels Monbergs beretning til Entreprenørforeningens generalforsamling 23/6-1946 – også her er starten på initiativet fejlagtigt forskudt til "begyndelsen af November 1940", jf. Referat af Dagsordenens Punkt 5 paa Entreprenørforeningens Generalforsamling d. 23. Marts 1946; jeg takker foreningens direktør Erik Ross Petersen for arkivadgang.
23. Jf. Joachim Lund, *Danmark og den europæiske nyordning. Det nazistiske regime og Danmarks plads i den tyske Grossraumwirtschaft 1940-42*, Københavns Universitet 1999, s. 125-140; jeg takker forskningslektor Joachim Lund, Handelshøjskolen i København, for adgang til den endnu upublicerede Ph.D.-afhandling.
24. Generalkonsulen i Hamborg: referat af konference, dat. 28/10-1940 (UM 84.A.5.b).
25. Jf. Claus Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith, *Dansk arbejde – tyske befæstningsanlæg*, Blåvandshuk 1997, s. 21ff.
26. Niels Monbergs redegørelse til Entreprenørforeningens generalforsamling den 23/3-1946 var på flere punkter fordrejet: det hed i strid med de faktiske forhold, at der skete "anvisning" af danske firmaer til opgaverne i Tyskland; og Monberg skulle selv have forsøgt at dæmpe tyskernes forventninger til samarbejdet ved i forhandlingerne at minde om, at den 9. april endnu var danskerne i frisk erindring. Monbergs fremstilling har dog både på dette punkt og i hovedspørgsmålet, som var entreprenørernes værnemagerarbejde i Danmark, et klart politisk, apologetisk præg. Den tilbageholdenhed, der i redegørelsen hævdes at have været tilstede fra Entreprenørforeningens side, savnes der belæg for i de samtidige akter (Referat af Dagsordenens Punkt 5 s. 4ff).
27. Som note 19.
28. *Arkitekten Ugehæfte*, nr. 33, 17/8-1940; formidlingen af danske arkitekter til tegnestuer i Tyskland foregik gennem Kunstakademiet, mens Akademisk Arkitektforening var med til at oplyse om arbejdstilbudene, jf. Bestyrelsesprotokol for Akademisk Arkitektforening 16/8-1940 et passim; jeg takker dir. Bente Beedholm, Danske Arkitekters Landsforbund, for arkivadgang.

29. Jf. Stræde: "Deutschlandarbeiter" (note 8) og sm., Dänische Fremdarbeiter in Deutschland während des Zweiten Weltkrieges, *Zeitgeschichte*, Wien, 13/1986, s. 397-416.
30. Som note 19, s. 4.
31. Erhvervstællingen 1935, efter *Statistisk Aarbog 1940*, s. 68f.
32. Som note 19.
33. Jf. Bajohr: Hamburgs "Führer" (note 12), s. 71.
34. Som note 26.
35. Generalkonsulen i Hamborg: indberetning til Udenrigsministeriet af 22/11-1940 (UM 96.L.1.c).
36. Generalkonsulen i Hamborg: notits til vicekonsulen af 30/10-1940 (UM 84.A.5.b).
37. Som note 26.
38. Generalkonsulen i Hamborg: notits af 6/12-1940 (UM 96.L.1.c).
39. Jf. Henrik S. Nissen: *1940. Studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken*, Kbh. 1973.
40. Referat af medlemsmødet 29/11-40 findes ikke i Danske Entreprenørers arkiv (brev fra Erik Ross Petersen 11/9-1985 til forf.).
41. Som note 38.
42. Som note 38.
43. Anordnung des Gebietsbeauftragten des Generalbevollmächtigten für die Regelung der Bauwirtschaft im Wehrkreis X betr. den Einsatz von dänischen Baufirmen, Kopenhagen 5/12-1940 (UM 96.L.1.c.Ty.I).
44. Jf. Hans Kirchhoff, *Kamp eller tilpasning. Politikkerne og modstanden 1940-45*, Kbh. 1987 og Nissen, *1940* (note 39).
45. Som note 26, s. 5.
46. Referat af Entreprenørforeningens ordinære generalforsamling 22/3-1941 s. 13f (Danske Entreprenørers arkiv).
47. Mathiasen og Stræde note 7, tabel 2, s. 20.
48. Som note 14.
49. Udenrigsministeriet: notits af 5/12-1940 (UM 96.L.1.c.Ty.I).
50. Jf. Stræde: "Deutschlandsarbejder" og sm.: Arbejderbevægelsen (note 8).
51. Redegørelse fra Entreprenørforeningen ang. forskellige Forhold vedr. Værnemagtsarbejdet, samt Byggearbejderne i Hamborg, Kbh. 20/9-1945 (Parl. Kom. Bd. VIII Bilag 37) s.190; jf. Steen Weidemann: Retsopgøret med værnemagerne. i sm. og Claus Bryld (red.). *Retsopgøret 40 år efter*, Roskilde 1986, s. 39-66; s. 43f.
52. Udenrigsministeriet: kont. notits af 4/2-1946ff til brug ifbm. tjenestemandssagen mod Yde (UM 96.L.1.c.XIII.Ty).
53. Se note 36.
54. Einar Thorsens desinteresse i, hvorvidt det kom ud til pressen, at forhandlingerne foregik, peger i samme retning, se note 49.
55. Se bl.a. Hans Lyngby Jepsen, *Staining. En biograf*, Kbh. 1979, s. 406ff.
56. Se note 26.
57. Jf. Kirchhoff; Nissen (note 39 og 44).
58. Som note 43.
59. Se Timothy Mason, *Sozialpolitik im Dritten Reich. Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft*, Opladen 1978 (2. oplag), s. 269f et passim.
60. Som note 38.
61. Redegørelse fra Entreprenørforeningen af 20/9-1945, som note 51, s. 193.
62. *Fortrolig Beretning til Arbejds- og Socialministeriet ang. Statens Udvandringskontors Virksomhed under Verdenskrigen 1939-1945*, Kbh. 1945, s. 200ff.; jf. Udenrigsministeriet ØPII: Referat 6/11-1943 (UM 96.L.1.c.Ty.III).
63. Jf. Mathiasen og Stræde (note 7).
64. Mathiasen og Stræde s. 21, 28.
65. Udenrigsministeriets Kommitterede i Industrisager: årsberetning 1941-42, udkast; årsberetning 1942-43 (UM 84.Z.1.r).
66. Udenrigsministeriet ØPII: notits 14/7-1941 (UM 96.L.1.C.Ty).
67. Handelsministeriet: Bekendtgørelse ang. Godkendelse af visse Entreprenør- og Byggearbejder af 19/8-1941 med tillæg af 22/10-1941 og bemærkninger af 4/9-1941.
68. Udenrigsministeriets Kommitterede i Industrispørgsmål: notits ang. Entreprenørarbejderne i Tyskland af 30/9-1941 samt brev til Udenrigsministeriet 12/11-1941; Der Vertreter des Reichsarbeitsministeriums in Dänemark: Notizen 21/11-1941 og [21/11-1941] (UM 84.Z.8.a); se også Der Beauftragte des Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz in Dänemark: Jahresbericht 1/6-1941 – 31/5-1942 (Parl.Kom. XIII, dok. 816) og note 65.
69. Udenrigsministeriet ØPII: skrivelse til Udenrigsministeriets Kommitterede af 4/2-1946 (i UM 96.L.1.c.XIII.Ty).
70. Der Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz, Dienststelle Dänemark: Cirkulære vedr. danske Firmaers Indsats i Tyskland [aug. 1942] (Det kgl. Biblioteks småtryksamling).
71. Fortrolig Beretning (note 62), s. 201.
72. Fortrolig Beretning s. 211.
73. Der Beauftragte des Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz in Dänemark: Jahresbericht 1/6-1941 – 31/5-1942, se note 68.
74. Se f.eks. Indberetning fra Den tyske Rigsbefuld-mægtigede til Auswärtiges Amt af 24/6-1942 (i Parl.Kom. bd. XIII, dok.818).
75. Udenrigsministeriets Kommitterede i Industrisager: Virksomhedsberetning 1/2-1942 – 31/3-1943 og 1/4-1943 – 31/3-1944 (UM 84.Z.1.r).
76. Jf. Karl Dietrich Erdmann, *Der Zweite Weltkrieg*.

Gebhardt Handbuch der deutschen Geschichte Bd. 21, München 1999, s. 119f.

77. Udenrigsministeriets Kommitterede i Industrisager: Virksomhedsberetning 1/4-1943 – 31/3-1944 (UM 84.Z.1.r).

78. Jf. Höhns: Das ungebaute Hamburg (note 10), s. 246ff.

79. Fortrolig Beretning (note 62), s. 202ff.

80. Arbejds- og Socialministeriet til Udenrigsministeriet 7/11-1942 (i Parl.Kom. Bd. VIII, Aktstk. 1 Bilag 10).

81. Jf. Ulrich Herbert: Fremdarbejder (note 16) og sm., red.: Europa und der "Reichseinsatz" (note 8).

82. Fortrolig Beretning (note 62), s. 209; Arbejds- og Socialministeriets Beretning til Den parlamentariske Kommission af 6/3-1946 (i Parl.Kom. Bd. VIII, Aktstk. 1) er fejlagtig på dette punkt.

83. Fortrolig Beretning, bilag 13.

84. Fortrolig Beretning, s. 212.

85. Fortrolig Beretning, Bilag 13.

86. Fortrolig Beretning, Bilag 13.

87. Beregnet på grundlag af erhvervstællingen 1935, *Statistisk Aarboeg 1940*, tabel 83; hhv. Fortrolig Beretning, bilag 13; korrigeret for forskelle i anvendte kategorier.

88. Kampmann, Kierulff & Saxild A/S: breve til Udenrigsministeriets Kommitterede i Industrisager, 29/10-1941 og 11/12-1941 (Udenrigsministeriet 84.Z.8.a.).

89. Udenrigsministeriet: memorandum til Dr. Heise 21/3-1943 (UM 84.Z.8.a.); Erik Carlsen, *Sidste tog*, Kolding 1987, s. 36ff. Villadsen trak sig ud af Rostock, da firmaets entreprise ophørte i december 1943.

90. Udenrigsministeriets Kommitterede i Industrisager: brev til Udenrigsministeriet af 12/11-1941 (UM 84.Z.8.a) og Opstilling over de i Hamborg beskæftigede danske Firmaer, Afskrift [af liste, udarbejdet af Dansk Arbejdsgiverforening maj 1941] (UM 96.L.1.c.Ty).

91. Fortrolig Beretning, bilag 13.

92. Statens Udvandringskontor: Rapport til Arbejds- og Socialministeriet, 23/10-1942 (Statens Udvandringskontor 40.U.2.b.I).

93. Her er der tale om registrerede afrejser; antallet af berørte arbejdere skal justeres ned, idet arbejdere, der afrejste mere end en gang, i reglen er talt flere gange, og op for en vis uregistreret udvandring; det skønnes at ligge på ca. 100.000, jf. Stræde: "Deutschlandarbeiter" (note 8), s. 147.

94. Mathiasen og Stræde (note 7), tabel 2 og 3.

95. Fortrolig Beretning (note 62), Bilag 8: Liste fra primo 1945 over danske tysklandsarbejdere, der har været indespærret i hhv. er døde i tyske Arbejderopdragelses- og koncentrationslejre – listen er dog langt fra komplet, bl.a. mangler Svend Georg Møller.

96. Fortrolig Beretning, Bilag 8.

97. Fortrolig Beretning, Bilag 8.

98. Eksempler er Uwe Danker og Robert Bohn (udg.), *Gutachten Zwangsarbeitende in Schleswig-Holstein 1939-1945*, Institut für Schleswig-Holsteinische Zeit- und Regionalgeschichte (CD-ROM), Schleswig 2000, og Wolfgang Benz og Barbara Distel (red.), *Dachauer Hefte 16: Zwangsarbeit*, Dachau 2000.

99. Jf. Herbert: "Fremdarbejder" (note 16).

100. Jf. Carlsen (note 89)

Abstract

Therkel Stræde: Danish contractors in Nazi Germany during the Second World War, *Arbejderhistorie* 1/2001, pp. 1-22.

Shortly after the occupation of Denmark by Germany in 1940, Danish building contractors were invited by the Nazi authorities to participate in construction projects in Germany and German occupied territories. Ignoring requests by the Social Democratic led government to show restraint, their organisation gladly accepted the offer. A total of 180 building firms, including some of the country's largest, opened operations in the Nazi Reich, eventually employing more than 20 per cent of the total of 100,000 Danish labourers who emigrated temporarily to Germany between 1940-45. The article describes the integration of the Danish building trade into the Nazi war economy, and the way these companies treated their Danish workers. A number of these contractors were rather dubious war profiteers, but even highly respected companies turned out to be no better than their German competitors in taking advantage of the oppression of labour rights by the Nazi regime. This sombre chapter of Danish collaboration is described here for the first time on a scholarly basis. The article is mainly based on unpublished material from the Royal Danish Ministry of Foreign Affairs, the Danish State Emigration Authority, the Danish Consul General of Hamburg who played a decisive role in this matter, and the Danish Contractors' Association.

Therkel Stræde, lektor
Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse
Syddansk Universitet i Odense
Campusvej 55, 5230 Odense M
E-mail: therkel@hist.sdu.dk